

התפילה בחלקי התפילה שיש עליהם מפירושי הראשונים²³ בשני הנוסחים: נוסח עדות אשכנז ונוסח עדות ספרד, שניהם גם יחד בצורה משולבת, עם הצגת השינויים ביניהם, כאשר נוסח עדות אשכנז מצויין בסוגריים עם האות 'א' או 'אשכנז', ונוסח עדות ספרד בסוגריים עם האות 'ס' או 'ספרד'.²⁴ כמובן, היות ואין אחד מהנוסחים תואם לשיטת ראשונים מסוימת אין ללמוד כלל מן הנוסח או מניקודו²⁵ באשר לנוסח האמיתי והנכון.

להלן נפרט את רשימת הראשונים המופיעים בסידור זה ומעט פרטים על תוכנם:

ראב"ן

רבינו אליעזר ב"ר נתן (ד"א תת"נ – ד"א תתק"ל בערך)²⁶

נולד באשכנז וחי במגנצא. חיבר את ספרו 'אבן העזר' המכיל תשובות ופסקי הלכות על סדר התלמוד. ראב"ן היה תלמידו של רבינו יעבץ הלוי, וכן תלמידו וחתנו של רבינו אליקים ב"ר יוסף ממגנצא. אף חתניו היו ת"ח מפורסמים, ביניהם, ר' שמואל ב"ר נטורנאי, ור' יואל הלוי אביו של הראב"ה.

חיבור זה נועד לפרש את התפילה על דרך הפשט וכך כותב רבינו על מטרת החיבור²⁷: 'ואני ראב"ן המפרש לא לכבודי עשיתי ולא מזיחות לבי, אלא ראיתי שנתמעטו בעלי הדעת והשכל ורבו שאינם יודעים אפילו פירוש סדר תפלה, וכתבתיו למען ילמדו ולידע לאדם מהו מוציא מפיו, ומתוך כך תתקון דעתו ואם שגיתי ימחול לי צורי. ולמלאי מדע הגבהתי החרס והמה ימצאו את המרגליות, והאומרו והכותבו בשמי יהיה ברוך לאל עליון ולא יבא לידי כליון ומחלון ברוך הנותן ליעף כח'.

רבינו מזכיר את פירושו לתפילה בספרו אבן העזר מסכת מגילה²⁸: 'דתניא שמעון הפקולי הסדיר י"ח ברכות... וכולם מקראי נפקי וכתבתים בסדר התפלות'. ואכן כל ענין זה מובא בפירוש רבינו לתפילת שמונה עשרה²⁹.

פירושו של ראב"ן לסידור היה מצוי לפני רבינו אפרים זלמן מרגליות בעל היד אפרים' והוא מביא בתשובותיו לא"ח סי' מו: 'ומצאתי תנא דמסייע ליה בפירוש המחזור לרבינו הראב"ן שזכני ה' שבא לידי כתי' על קלף נכתב שנת ל"ח לאלף הששי'. ואכן כתיב זה לדעת רש"י שהיה בידי ראש"מ נדפס במחזור קרבן אהרן שהו"ל באוסטראה תקע"ז³⁰. פירוש זה נדפס גם בסידורים נוספים: סידור תפלת נהורא הו"ל

23 לכן לא הבאנו חלקים מהתפילה שלא נתפרשו ע"י הראשונים שלפנינו, וכן פיוטים או תחינות שאינם מופיעים בראשונים המובאים בספרנו או שאר הדפוסות שניתקנו לאומרים בתקופה מאוחרת יותר, כגון 'מוזמור שיר חנוכה הבית' בתחילת שחרית, 'ברוך שמה' בפתיחת הארון ועוד.

24 מאחר והשתדלנו להביא את פירושי הראשונים כצורתם ותבניתם, והיות ויש מן הראשונים שסדר תפילתם שונה מאחרים לפי נוסחתם, פעמים יימצא פירוש אחד המחברים במקום אחר משל חבירו. דרך משל, לנוסחת אבודרהם ברכות 'שלא עשני גוי עבד ואשה' נאמרות בסוף ברכות השחר כנוסחת ספרד, ולעומת זאת לדעת שאר ראשונים ברכות אלו נאמרות בתחילה כנוסחת האשכנזים, לפיכך פירוש האבודרהם לברכות אלו נסדר היכן שהם נאמרים לפי נוסחתו, אך השתדלנו לציין לפירושם במקום שנמצא פירוש שאר ראשונים.

25 ככלל, נוסח הניקוד בין הנהוג בעדות אשכנז לעדות ספרד שונה במקומות רבים, ולא ניתן משום כך לכפול את נוסח התפילה בשלמותו לשני נוסחים כדי לא לבלבל את המעיין, לכן בחרנו את הניקוד לפי העניין.

26 אין להחליף בינו לראב"ן הירחי איש לונגל שחי אחריו, ובסידורנו נדפס פירושו לתפילה בשם ספרו המנהיג.

27 מובא בהסכמת הבית אפרים למחזור קרבן אהרן דפוס סלאוואטא.

28 מהד' עהרנרייך קעה, א.

29 על השוואות ושינויים בין לכתב בסידור זה למה שכתב בספרו אבן העזר, ראה במבוא שם מהד' ב"ב תשע"ב שערך הרב דוד דבליצקי.

30 כתב יד זה לא נמצא לפנינו, וראה תיאורו בהסכמת הבית אפרים למחזור קרבן אהרן: 'הגיע לידי ספר כתב יד לגרול הראשונים בזמן ובמעלה בכתם אופיר לא יסולה והוא פירוש על כל המחזור ויציאות וקנינת וכל סדר התפלה של חול ושבת וראש השנה ויום הכפורים ורגלים ופירוש האגדה ופרקי אבות וברכת המזון וברכת אירוסין ונשואין ושאר הברכות

בוילנא הורדנא תקע"ט, וכן בסידור סלאוויטא תקפ"ג. ברם, הנוסח החשוב ביותר הוא הנדפס במחזור קרבן אהרן שהו"ל באוסטרהא, שבו הפירושים נשארו בסגנונם המקורי בניגוד לסידורים האחרים שנוספו בהם פירושים אחרים. סידור זה היה לפנינו בעת העריכה וציינו במקום שהוא שונה במקצת מהכת"י וכן הוספות מסוימות שאינם בכתב היד.

בנוסף לסידור הנדפס עמדו לפנינו כמה כת"י: א. כת"י אוקספורד בודלי 794, מס' בספריה הלאומית f20331 בסידורנו: כת"א. כת"י זה נדפס ע"י הרב משה הרשלר תחת השם סידור הר"ש מגרמיזא ירושלים תשל"ב³¹, בתוספת הערות ציונים ותיקונים רבים, ונעזרנו רבות בעבודתו. ב. כתב יד בריטיש מוזיאום 654 מס' בספריה הלאומית f5874 כת"י זה מכונה כת"י³². ג. כתב יד ירושלים מס' בספריה הלאומית f4199 כת"י זה מכונה כת"י³³. ד. כתב יד פרנקפורט 227 מס' בספריה הלאומית f23165 בסידורנו: כת"י. כתב יד זה הוא היחיד שכולל את נוסח התפילה עצמה כשמסביב לסידור מסודר הפירוש, בסידור זה יש תוספות רבות של פירושים בדרך הסוד, דינים וענינים שאין להם קשר לגוף הנוסח אך בדי"ב נשמרה החלוקה בין הפירוש שהוא מקביל ברובו לשאר כתה"י של פירוש הראב"ן להוספות על דרך הסוד שהם מהרוקח ורבי יהודה החסיד, כך שבדרך כלל לא קשה למצוא את המשך הפירוש, מכת"י זה העתקנו רק את הפירוש מהראב"ן³⁴. כתב יד זה נדפס ע"י הרב א.י. הרשלר בגנוחות ג' שבט תנש"א תחת השם 'פירוש סידור התפילה והמחזור מיוחס לראב"ן'³⁴. ה. כתב יד ורשא 2 מס' בספריה הלאומית f32500, בסידורנו: כת"ו. ו. כתב יד המבורג 153 בסידורנו: כת"ה. צולם מתוך מהדורת פקסימיליה ירושלים תש"מ יצא לאור ע"י אברהם נפתלי רות בצירוף מבוא נרחב ונמצא בספריה הלאומית, כת"י זה חסר בחלקו, אך יש בכת"י זה הוספות שונות מפירוש רש"י וכן הוספות שמקורם במחזורי שאינם נמצאים בכתה"י האחרים³⁵.

נוסח פירוש דומה לראב"ן ישנו בסידור חסידי אשכנז הנדפס אף הוא בסידורנו. אמנם בחסידי אשכנז יש הוספות רבות על ראב"ן ולכן קטעים שזהים לגמרי לראב"ן השמטנו מפירוש חסידי אשכנז, ואילו בקטעים דומים אלא שיש בהם שינויים קלים ציינו השינויים בהערות לפירוש הראב"ן. ובמקרים

דינים ומנהגים וסדר רב עמדם גאון בתוספות מרובה אשר יסד רבינו אליעזר ב"ר נתן הוא הראב"ן המחבר ספר אבן העזר המפורסם... והספר הזה הוא כתב ישן מעשה סופר אומן על קלף יפה מהודר מאד, ושם בדף שכ"ד כתב: אני קלונימוס בר קלנימוס הסופר כתבתי אלו הפירושים של מחזור לר' אברהם בשנת חמשת אלפים ושלשים ושמונה לבריאת העולם.
31 הרב הרשלר מייחסו לרבינו שלמה בר שמשון מגרמיזא המכונה ששון, חברו ותלמידו של ר' יעקב בר יקר ושל ר' קלנימוס דור רבותיו של רש"י, וזאת ע"פ פתיחת הסידור שפותח במילים: 'אתחיל סדור ר' שלמה'. בסידור זה יש הוספות שונות שמתחילות במילים 'ואני הסופר', הרב הרשלר משער שהוא ר' אפרים מבונא. על השערה זו ראה מה שערער א.ג.צ. רות במבוא לכת"י המבורג 153 עמ' 27 הערה 60. לדעתנו, יש לפקפק בייחוסו של סידור זה לר"ש מגרמיזא היות ונוסח סידור זה דומה באופן מובהק לסידור הראב"ן שנדפס ע"י ראו"מ ולשאר כתה"י המיוחסים לראב"ן. בנוסף לכך יש להסתייע מהמובא קודם בברכות ההפטר: 'ברכות ההפטרות על אדני פז סדורות, אותם אפרש ואזכור המפרש, והוא רבי אליעזר, בשם העזר אתחיל. אם כי למעשה עדיין יש לדון בדבר עוד. בסידורנו כתב יד זה מכונה כת"א, אך כשצינו להערותיו של הרב הרשלר ציינו להערות על סידור הר"ש.

32 שני כתבי היד הראשונים כוללים את הפירוש לסידור אך אינם כוללים פיוטים ויצרות ופירוש להושענות שישנם בשאר כתה"י וראה במבוא לכת"י המבורג 153 של א.ג.צ. רות עמ' 27 הערה 36. שיתכן שהחלק הפיוטי מעולם לא היה חלק מהכת"י המקורי של הראב"ן.

33 כת"י פרנקפורט נראה בבירור לייחסו לראב"ן משום המובא בתחילת הפירוש: 'זה מוסד הר"ר אליעזר ממגנצ"א'. קטע נוסף ישנו בברכת יוצר המאורות שם כותב המחבר בפירוש: 'ואני אלעזר ב"ר נתן אומר'.

34 אמנם לדעתנו אין להפריד בין הכתבים ולייחסם למחברים שונים, אלא כדרכם של העתקות כתבי יד יש מוסיפין ויש גורעין ומחברים זה הוא.

35 כת"י נוספים שניכר בהם שסידור הראב"ן הוא הבסיס שלהם אף שנוספו בהם הוספות רבות והסתייעו בהם הם: כת"י בודפסט (אוסף קופמן) 399 מס' בספריה הלאומית 84, בסידורנו: כת"י בודפסט, כת"י קיימברידג' 394 מס' בספריה f16312 בסידורנו: כת"י. כת"י וטיקן 285 מס' בספריה הלאומית f6632 בסידורנו רבינו שלמה נדפס בסוף הסידור הוספות מכת"י זה בשם כת"י רומי. בסידורנו: כת"י.יט.

מבוא

מסויימים כשהמובא בחסידי אשכנז מוסיף או משלים את פירוש הראב"ן ציינו בהערות לעיין בחסידי אשכנז.

המנהיג

רבי אברהם ב"ר נתן הירחי (ד"א תתקט"ו – ד"א תתקע"ה בערך)

נולד בעיר לוניל (ועל כן מכונה הירחי), אך נדד ברבים מקהילות ישראל בצרפת ובפרובינציה ובספרד. מרביתו, הראב"ד בעל ההשגות, רבי יצחק ב"ר שמואל – הר"י מבעלי התוספות, רבי יצחק ב"ר אבא מרי ממרשילא בעל ספר העיטור ובנו רבי אברהם. לבסוף התיישב בטולידו ושם כתב את ספרו בשנת ד' תתקס"ד. ספרו הוא בעיקרו ספר הלכתי בו הוא דן על המנהגים השונים אותם ראה בקהילות ישראל השונות. אמנם בתוך ספרו יש מספר רב של פירושים לתפילה, אותם ליקטנו והצבנו על מקומם. השתמשנו בהוצאתו המתוקנת של ד"ר יצחק רפאל מוסר הרב קוק ירושלים תשל"ח, אשר ביסס את מהדורתו על מספר כתבי יד ובעיקר על כתב יד בודליאנה באוקספורד שהוא הכת"י העתיק ביותר. ליתר פירוט, ראה מבואו של ד"ר רפאל שם.

רוקח

רבינו אלעזר ב"ר יהודה מגרמיזא (ד"א תתק"ב – ד"א תתק"צ בערך)

נולד במגנצא, וקיבל את תורתו מאביו רבי יהודה ב"ר קלונימוס ומעוד גדולי אשכנז, ובייחוד מרבו רבי יהודה החסיד. בהמשך ימיו קבע את מושבו בגרמיזא ושם העמיד תלמידים גדולים ומפורסמים, ביניהם רבינו יצחק מווינה בעל "אור זרוע"³⁶. נדע בכינויו "הרוקח" על שם ספרו הגדול "רוקח" הרומז בגימטריא לשמו. מלבד זאת כתב חיבורים רבים בכל חלקי התורה³⁷, וביניהם פירוש מלא וגדוש בפשט רמז דרש וסוד על כל חלקי התפילה³⁸, אשר את עיקרו קיבל מאביו ומרבו רבי יהודה החסיד כפי שנמסר להם מרבותיהם, וכמו שכותב³⁹: "אני אלעזר הקטן קבלתי תיקון תפלות מאבא מארי יהודה ב"ר קלונימוס וכו', וגם קבלתי מרבינו יהודה החסיד וכו'. ואכתוב סוד התפלות למען ידע כל אדם מה סוד בברכות ויכין לבו לעבוד לקב"ה ביראה ואשריו וכו', כי סוד התפלות קבלנו רב מרב עד נביאים וזקנים וחסידים ואנשי כנסת הגדולה שתקנוה"⁴⁰. רבינו, על פי הקבלה שבידו, שם דגש מיוחד

36 וראה עוד אודותיו במבוא לספר הרוקח מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תשע"ד, ובמקורות המצוינים שם בהערה 1.

37 ראה רשימה ארוכה במבוא לספר הרוקח ירושלים תש"ך, וראה עוד במבוא לרוקח מהדורת זכרון אהרן הנ"ל. בהערות שבמהדורתנו צוין רבות לספריו דלהלן: פירוש הרוקח לתורה (קלוגמאן, בני ברק תשל"ט), סודי רויא (בחלק ההלכות – ח"ב – הפנינו לפי דפי הספר מהד' קאמפלחאר, בילגורייא תרצ"ח), ספר השם (מכון סודי רויא, ירושלים תשס"ד) וחכמת הנפש. וכן לספר גימטריאות לרבו רבי יהודה החסיד, ולספר ערוגת הבושם לתלמידו ר' אברהם ב"ר עזריאל (הוצ' מקיצי נדמים, ירושלים תרצ"ט).

38 מעורבות המלמדות על זמן כתיבת הפירוש ניתן להסיק כי רבי אלעזר עסק בכתיבתו משנת תתקמ"ח לכל המאוחר, עד פטירתו של רבו ר"י החסיד בשנת תתקע"ו לכל הפחות (משך כשלושים שנה): בפסוקי דמזמור לשבת מזמור "תפילה למשה" כתוב רבינו: "כמו עתה בתתקמ"ח שנלחמו אדום וישמעאל יחד וכו', ומספר דפים לאחר מכן במזמור "הללו את שם ה'" מצוין רבינו את היום בו הוא כותב את פירושו – יום ו' כ"ח לחודש שבט תתקמ"ח. בסיום ברכות ק"ש הוא מוסר את מה שקיבל מרבי יהודה החסיד בשנה שנפטר בה – שנת תתקע"ו לפרט. ככל הנראה ממובאות אלו הוסיף רבינו בכל עת דברים שנחדשו לו ושמע מפ רבותיו לפירוש התפילה.

39 כ"י פריס וכ"י גינזבורג 614, לפני פירושו ל"ישתבח". נדפס במהדורתנו בתחילת החיבור וראה שם הנוסח המלא.

40 כוונתו ככל הנראה לעיקרי הסודות של התפילות ומניין התיבות שבהם, וכלשונו: "סוד התפלות", ואין להסיק מכך שכל דבריו בחיבור זה הם דברי קבלה מרביתו. ניתן להוכיח זאת מכך שלא נמנע רבינו מלפרט מספר פעמים בפירוש התפילה את י"ג מידות של רחמים כפי שהם לדעתו, בניגוד לדעת רבי יהודה החסיד ממנו קיבל סוד התפילות המפרט באופן שונה (כפי שמובא בספר חסידים ובספר ערוגת הבושם), ראה סוף פירוש י"ג מידות וסוף פירוש ברייתא דרבי ישמעאל ובהערות שם, וכן בסוף פסוקי שופרות למוסף של ר"ה. ובפירושו לתפילת "על הכל יתגדל" שבתפיסת התורה לשבת אף נתן רמז